

Η προμηθεϊκή αντίληψη της απελευθέρωσης στον Marx

Στα *Τετράδια για την Επικουρεία, Στωική και Σκεπτική Φιλοσοφία*, που συνοδεύουν τη διδακτορική του διατριβή, ο Marx, αναφερόμενος στην προβληματική σχέση φιλοσοφίας και πραγματικότητας, γράφει: «Όποιος δεν αντιλαμβάνεται αυτή την ιστορική αναγκαιότητα πρέπει, αν είναι συνεπής, να αρνηθεί ότι ύστερα από μια καθολική φιλοσοφία είναι δυνατό να ζουν άνθρωποι, ή πρέπει να θεωρήσει τη διαλεκτική του μέτρου ως την ύψιστη κατηγορία του αυτογνωριζόμενου πνεύματος και, μαζί με μερικούς εγγεληνούς, οι οποίοι κατανοούν εσφαλμένα το δάσκαλό μας, να ισχυριστεί ότι η μετριότητα αποτελεί τη φυσιολογική εμφάνιση του απόλυτου Πνεύματος· μια μετριότητα όμως η οποία θέλει να παραστήσει τον εαυτό της ως την κανονική εμφάνιση του Απόλυτου, περιπίπτει η ίδια στο άμετρο, δηλ. στην άμετρη οίηση. Χωρίς την παραπάνω αναγκαιότητα δεν μπορούμε να κατανοήσουμε πώς μετά τον Αριστοτέλη στάθηκε δυνατό να δουν το φως της ημέρας ένας Ζήνωνας, ένας Επίκουρος κι ακόμα ένας Σέξτος Εμπειρικός ή μετά το Hegel οι (ως επί το πλείστον αφάνταστα πενιχρές) προσπάθειες νεότερων φιλοσόφων»¹.

Η παρατήρηση του Marx αφορά ασφαλώς σε μια διαφορετική συγκυρία της ιστορίας των ιδεών, την εποχή που οι επίγονοι του Hegel είχαν αυτοεπιφορτιστεί με την αποστολή να αναμετρηθούν με την καθολικότητα του οικοδομήματος του δασκάλου τους· τηρουμένων ωστόσο των ιστορικών αναλογιών, κάτι αντίστοιχο μπορούμε να θεωρήσουμε ότι συνέβη —και συμβαίνει ακόμη— και σήμερα. Τη φορά αυτή στο ρόλο του δασκάλου βρίσκεται ο ίδιος ο Marx, η σκέψη του οποίου συντράξαε —καθόλου λιγότερο από εκείνη του Hegel— τη θεωρία και την πρακτική της εποχής του και εκατό τουλάχιστον ακόμη χρόνων. Αν, σύμφωνα πάντα με τον Marx, είναι η πραγματικότητα που με το διασπασμένο, τον «κατακερματισμένο» χαρακτήρα της θέτει σε έμπρακτη αμφισβήτηση τη γενικότητα της θεωρίας στην περίπτωση του Hegel, τότε το ίδιο ακριβώς ισχύει και για τη γενικότητα της δικής του θεωρίας, ιδιαίτερα μάλιστα όταν αυτή αυτοπροσδιορίζεται ως κριτική μάλλον παρά ως σύστημα. Ακόμη και στην πιο ιδεαλιστική περίοδο της σκέψης του, όπου αντιστοιχεί η συγγραφή της διατριβής του, ο Marx ουδέποτε εννόησε την αποστολή του ως στοχαστή, μετά τον Hegel, ως απλή εμφάνιση σε ειδικούς τομείς μιας παγιωμένης φιλοσοφίας, ως επέκταση ενός φάσματος δεδομένων αρχών. Αντίθετα, συνέλαβε την ανάπτυξη της εγγεληνής σκέψης συναφασμένη με την ανυποχώρητη κριτική της. Μ' αυτή την έννοια και σε αντί-

¹ Ο Γιώργος Σαγκριώτης είναι υποψήφιος διδάκτωρ στο Τμήμα Κοινωνιολογίας στο Πάντειο Πανεπιστήμιο.

θεση με την «αξιοθρήνητη» απολογητική —που στον αμυντικό της χαρακτήρα καθρεφτίζεται η αναπόδραστη ιστορία της— η κριτική σκοπιά απέναντι στο έργο του Marx νομιμοποιείται διπλά: Από τη μια υπακούει στην ιστορική εκείνη αναγκαιότητα που θέλει την κάθε θεωρία να πληρώνει με την αμφισβήτησή της στο πέρασμα του χρόνου το τίμημα του ίδιου του θεωρητικού της χαρακτήρα· και από την άλλη, στο μέτρο που ακολουθεί τη μαρξική κριτική μέθοδο, μένει πιστότερη στον Marx από την τυφλή «μαρξιστική» υπεράσπισή του. Αλλά —και με αυτό κλείνω την εισαγωγική μου επιχειρηματολογία— μια τέτοια κριτική δεν μπορεί να ταυτιστεί με τον απλό εκλεκτικισμό. Και ίσως τίποτα δε χαρακτηρίζει καλύτερα αυτή τη θλιβερή «διαλεκτική του μέτρου», για την οποία κάνει λόγο ο Marx, από την απλή διαλογή στοιχείων. Δουλειά της κριτικής δεν είναι να ξεκαθαρίζει το αξιόλογο από το σκάργο, αυτό που ισχύει από εκείνο που 'χει πια καταρριφθεί, όπως κάνουν οι φτηνοί ισοπεδωτές της μαρξικής σκέψης, αλλά η ανακάλυψη του σπόρου του κακού μέσα στο καλό, του θανατηφόρου μέσα στο ζωογόνο. Κάθε γνήσια κριτική είναι συνολική· στοχεύει στην ουσία.

Μια τέτοια ουσία έχω κατά νου, όταν μιλώ για προμηθεϊκή αντίληψη της απελευθέρωσης στον Marx. Το γεγονός ότι η εικόνα του Προμηθέα δεν αποτελεί κάτι που εν είδει μεταφοράς παρεισφρεί τυχαία ή ευκαιριακά στο έργο του Marx ή μια απλή προσωποποίηση των πορισμάτων της αυστηρής και κοπιώδους ερευνητικής του εργασίας, μου φαίνεται ότι καταδεικνύεται από την κυρίαρχη παρουσία του προμηθεϊκού ειδώλου στην πρόωμη σκέψη του και πρώτ' απ' όλα στη διατριβή του 1841. Η διατύπωση του Marx στον πρόλογο, σύμφωνα με την οποία «ο Προμηθέας είναι ο εξοχότερος άγιος και μάρτυρας του φιλοσοφικού ημερολογίου»², δεν αφήνει την παραμικρή αμφιβολία για το ότι εδώ έχουμε να κάνουμε με κάτι το οποίο ξεπερνά τη γνωστή του διάθεση για υφολογική διάνθηση των κειμένων του και αποκαλύπτει τον προμηθεϊσμό ως βασική συνιστώσα της συνολικής του προβληματικής, τουλάχιστον σε ό,τι αφορά τη νεανική του ηλικία. Τρεις φορές ακόμη ο Marx θα αναφερθεί ρητά στο πλαίσιο της ίδιας μελέτης στον Προμηθέα και θα συνδέσει την αναφορά του με τους κύριους άξονες της επιχειρηματολογίας του. Η ποιητική αυτή έξαρση, φαινομενικά τουλάχιστον, θα υποχωρήσει στη συνέχεια κάτω απ' την πίεση μιας θεωρίας που σε μεγάλο βαθμό αντλεί τη δύναμή της από την απομυθοποίηση. Σ' ένα πολύ πιο ώριμο κείμενο, στα *Grundrisse*, η εικόνα του Προμηθέα θα επανέλθει, τη φορά αυτή όμως με την υποτίμηση που αρμόζει σε κάθε μυθολογικοποίηση της ιστορικής πραγματικότητας: «Είναι βέβαια ευχάριστο για τον Proudhon, ανάμεσα σε άλλους, ν' αναπτύσσει την προέλευσή μιας οικονομικής σχέσης, που δε γνωρίζει την ιστορική της γένεση, ιστορικοφιλοσοφικά, πλάθοντας το μύθο πως τάχα ο Αδάμ ή ο Προμηθέας βρήκε την ιδέα έτοιμη, ύστερα αυτή εφαρμόστηκε κ.λπ. Τίποτα δεν είναι πιο άγιο και βαρετό από τον *locus communis* που φαντασιώνεται»³. Θα ήταν όμως λάθος να υποβιάσουμε τον προμηθεϊσμό του Marx σε εφηβικό όνειρο που σβήνει με το πέρασμα της νιότης. Εντελώς αντίθετα, σκοπεύω να υποστηρίξω ότι το σύμβολο του Προμηθέα συνεχίζει ακόμη και στο μεταγενέστερό του έργο, σε πείσμα της αποχής απ' τις ρητές αναφορές σ' αυτό, να ζει μια υπόγεια ζωή, η ανίχνευση της οποίας προϋποθέτει την αναζήτηση μιας θεμελιώδους ενότητας στο συνολικό του έργο. Είναι ασφαλώς πολλά αυτά που έχουν ειπωθεί για την υποτιθέμενη ή πραγματική ύπαρξη μιας ή και περισσοτέρων τομών στο μαρξικό έργο, για την ταύτιση ή τη διαφορά ανάμεσα στο νε-

αρό και τον ώριμο Marx. Ίσως η ανάδειξη της σημασίας της φιγούρας του Προμηθέα μπορεί να σώσει τη συζήτηση από την υποβάθμισή της σε αυθαίρετο ή ιδεολογικό ερμηνευτικό παιχνίδι.

Αφετηρία θα πρέπει να είναι η *Διατριβή για τη διαφορά της δημοκρατίας από την επικουρία φυσική φιλοσοφία*, έργο γραμμένο το 1841 και με δίχρονες τουλάχιστον προεργασίες. Εδώ η ολόψυχη υπεράσπιση του Επίκουρου, η εξύμνηση του Λουκρήτιου και κάθε είδους ζωηρού παγανισμού δε θα πρέπει να ξεγελά ως προς τον κατά βάση ιδεαλιστικό προσανατολισμό της μαρξικής πρόθεσης, τον οποίο ο ίδιος ο Marx ομολογεί περίτρανα στον πρόλόγο του. Γι' αυτό και η σφοδρή κριτική της θρησκείας, που αποτελεί μείζον ζήτημα στο υπό συζήτηση έργο του, δεν μπορεί να εννοηθεί ως πρόωση και μερική διατύπωση της μετέπειτα υλιστικής του θέσης. Σ' αυτό που ο Marx στηλιτεύει ως απλή φαντασιοπληξία, ως προβολή της ανθρώπινης ποταπότητας σε θεία δύναμη, δεν αντιπαραθέτει την αντικειμενικότητα του εμπειρικού γίνεσθαι αλλά μια σφαίρα εξίσου ιδεατή μ' εκείνη της θρησκείας: τη φιλοσοφία. «Όσο πάλλει», γράφει, «έστω και μία ρανίδα αίματος μέσα στην κοσμοδαμάστρια και απόλυτα ελεύθερη καρδιά της, η φιλοσοφία θα φωνάζει στους εχθρούς της μαζί με τον Επίκουρο: άσβεβής δέ ούχ ό τούς τών πολλών θεούς άναιρών, άλλ' ό τās τών πολλών δόξας θεοίς προσάπτων»⁴.

Είναι αλήθεια ότι η κριτική του Marx δεν είναι θεωρησιακή, ότι η φιλοσοφία επιτίθεται στη θρησκεία στο μέτρο που επιτίθεται και στον πραγματικό κόσμο, και ότι στην υπερήφανη κραυγή του εραστή της αλήθειας εμπειριέχεται ήδη και η φωνή της άμεσα κοινωνικής διαμαρτυρίας εναντίον της υφιστάμενης πραγματικότητας. Αλλά η κοινότοπη αυτή παρατήρηση δε δίνει από μόνη της καμμία ερμηνεία. Γιατί θα πρέπει «η κριτική της θρησκείας» να «είναι η προϋπόθεση κάθε κριτικής»⁵.

Για τον Marx του 1841 το ζήτημα δεν τίθεται με τον τρόπο που θα απαντούσε σήμερα ο κάθε μαρξιστικά κινούμενος υλιστής: ότι οι θρησκευτικές και ενγένη μεταφυσικές ενασχολήσεις λειτουργούν αποπροσανατολιστικά ως προς τα γήινα προβλήματα, ότι με την υπνωτική τους δράση αναστέλλουν τον τοκετό και διαιωνίζουν τους πόνους της κοινωνίας που κυφορεί ή ότι, όπως το έθετε ο ίδιος ο Marx στη συνέχεια, συνιστούν «το όπιο του λαού»⁶. Όντως ο Marx έχει στο στόχαστρο μια συγκεκριμένη κοινωνία, η κοινωνία αυτή όμως δεν προσδιορίζεται ως κοινωνία του καπιταλισμού αλλά πολύ περισσότερο ως κράτος του εγωισμού, ως βασίλειο της φιλαντίας και θρίαμβος του υποταχτικού πνεύματος που κλείνεται στον εαυτό του, στη μίξερή του ατομικότητα και δεν τολμά να αγκαλιάσει ολόκληρο τον κόσμο. Η θρησκεία είναι στα μάτια του Marx η φανταστική αντανάκλαση μιας τέτοιας πραγματικότητας. Από τη μια έρχεται να καθαγιάσει τον αστικό ατομικισμό, θεσπίζοντας ως ύψιστο νόημα της ζωής την επιδίωξη της ατομικής λύτρωσης και την αποφυγή της αιώνιας ατομικής τιμωρίας —να επαναφέρει δηλαδή σε δογματικό επίπεδο το χυδαίο ωφελισμό της ηδονής και πόνου. Από την άλλη ανακηρύσσει την υπακοή, την υποταγή, τη δουλικότητα, την αυτοταπείνωση του ανθρώπου σε ύψιστη ηθική αρετή. Σ' αυτόν ακριβώς τον κόσμο είναι που ο Marx θα αντιπαραθέσει την εικόνα του Προμηθέα, του ανυπόταχτου τιτάνα, που μέσα στην αδάμαστη αγάπη του για τους ανθρώπους — «δια την λίαν φιλότητα βροτών»⁷, σύμφωνα με τον Αισχύλο— θα συντρίψει κάθε ουράνιο και μαζί και κάθε γήινο φόβο και με δαιμονική σχεδόν αυτοπεποίθηση θα αποτολμήσει να φτιάξει

έναν κόσμο από την αρχή. Ένας τέτοιος τρομερός τιτάνας θα πρέπει να 'ναι και η φιλοσοφία: «Όποιος δε βρίσκει περισσότερη ευχαρίστηση στο να χτίσει με τα δικά του μέσα τον κόσμο ολόκληρο και να 'ναι κοσμοπλάστης, παρά να παλεύει αιώνια με το τομαράκι του, αυτός έχει επισύρει το "ανάθεμα" του πνεύματος, έχει τιμωρηθεί με απαγόρευση· όμως με μια απαγόρευση αντίστροφη, έχει δηλαδή διωχτεί από το ναό και την αιώνια απόλαυση του πνεύματος κι έχει καταδικαστεί να τραγουδά νανουρίσματα πάνω από την ιδιωτική του ευδαιμονία και να ονειρεύεται τη νύχτα τον εαυτό του»⁸.

Τι άλλο εισηγείται ο Marx με τα δυνατά αυτά λόγια από μια αντιστροφή των αξιών; Ο υποτιθέμενος καλός θεός είναι ο θεός του μικροπρεπούς εγωιστή ανθρώπου, ενώ ο «ανήθικος» άθεος, ο «τους πάντα εχθαίρω θεούς»⁹ είναι φορέας μιας ανώτερης, πνευματικότερης κι εντέλει αληθέστερης ηθικής. Όταν η φορτική διδακτική του Πλουτάρχου συμπαρασύρεται από το «βροντερό τραγούδι του Λουκρήτιου»¹⁰, όταν ο πιστός άγγελος του Διός, Ερμής, κατεξευτελίζεται από το ατρόμητο πάθος του Προμηθέα, υπάρχει μια υπόγεια γραμμή που ενώνει τον Nietzsche με τον Marx. Μια ανώτερη και απόκοσμη μορφή, παρωθημένη από την απειρία της αγάπης για τον άνθρωπο, θα οδηγηθεί στο χείλος της αβύσσου ή μάλλον θα κερφοθεί στο βράχο της, για να διακηρύξει το τέλος κάθε ενοχής, το θάνατο του θεού και τη δόξα του ανθρώπου. Ο Προμηθέας είναι ο επικούρειος θεός της αθωότητας.

Το ότι κατά τον τρόπο αυτό ο Marx γίνεται μέτοχος μιας ρομαντικής κοσμοθεώρησης είναι κάτι τόσο φανερό, που εύκολα θα μπορούσε να γλιστρήσει ως την ακύρωση της σημασίας του, να μετατραπεί σε αντικείμενο μιας βάνανσης κοινωνιολογίας της γνώσης ή ακόμα και μιας υπερφίαλης θετικιστικής επιστήμης, που συσκοτίζει και αγνοεί το περιεχόμενο κάθε θεωρίας, ανάγοντάς το στα ψυχολογικά κίνητρα του εμπνευστή της. Δεν έχω εδώ την πρόθεση να κάνω κάτι τέτοιο όταν μιλώ για προμηθεισμό ή για οικειοποίηση ρομαντικών μοτίβων από την πλευρά του Marx· και η ερμηνευτική που δε θέλει να καταλήξει σε παρωδία ψυχανάλυσης ωφείλει να παραδίνεται στην αντικειμενικότητα του κειμένου, αδιαφορώντας τόσο για τα κίνητρα όσο και για τις ίδιες τις προθέσεις του συγγραφέα του. Είναι με μια τέτοια έννοια που εδώ προτείνω μια ορισμένη κατανόηση του μαρξικού πνεύματος.

Και για να επιστρέψουμε στο θέμα μας, είναι κατά τη γνώμη μου σαφές ότι το κείμενο του Marx διακρίνεται από μια εμφανή ρομαντική απόχρωση. Όπως είναι ευρύτερα γνωστό, το κίνημα του ρομαντισμού, σε όλες του σχεδόν τις εκφάνσεις, γοητεύθηκε τόσο από την ιδέα της αθωότητας, όσο και από αυτή του σατανικού στασιαστή. Η ρομαντική κριτική είδε στο *Χαμένο Παράδεισο* του Milton ως ήρωα το Σατανά, ενώ ο Byron, ο Shelley, ο Coleridge βρήκαν —όπως άλλωστε και ο ίδιος ο Milton— πηγή έμπνευσης στο πρόσωπο του Προμηθέα. Θα πρέπει όμως να απαλλάξουμε την εικόνα του ρομαντισμού από το γλυκανάλατο εκείνο συνονθύλευμα με το οποίο έχει φτάσει να ταυτίζεται στις μέρες μας —περισσότερο κάτω από την επήρεια μιας ευκολοχώνευτης αμερικανικής πολιτιστικής συνταγής, όχι όμως και χωρίς την ευθύνη κάποιων σοβαρών φιλοσόφων, στους οποίους δυστυχώς συγκαταλέγονται και μαρξιστές— και να δούμε ότι η σατανική αυτή λατρεία υπαγορεύεται από αντίστοιχες κοινωνικές ευαισθησίες με αυτές του Marx και είναι αδιαχώριστη από τη λεγόμενη αισθητική του Υψηλού, η οποία τόσο κοντά βρίσκεται στο κλασικό ελληνικό γενικά και στο προμηθεικό-τιτανικό στοιχείο ειδικότερα. Μπορούμε, βέβαια, όχι δίχως κάποια δόση καλά μαθημένης εθνικής υπερηφάνειας, να επαναλαμβάνουμε κάθε φορά

με θαυμασμό ότι ο Marx διάβαζε και ξαναδιάβαζε τον Αισχύλο, ότι έγραψε τον 1ο τόμο του *Κεφαλαίου* με μια προτομή της Αθηνάς πάνω στο γραφείο του, ότι παρά τις δικαιολογημένες του περιστροφές αναγνώρισε τη διαχρονική αξία της αρχαίας ελληνικής τέχνης κ.τ.λ., αγνοώντας όμως το ειδικό βάρος της προτίμησης αυτής του Marx στη φιλοσοφία του. Όπως ακριβώς έκαναν και οι ρομαντικοί —κι εδώ ο γερμανικός ρομαντισμός δεν είναι λιγότερο αποκαλυπτικός από τον αγγλικό, αρκεί να ρίξει κανείς έστω και μια πρόχειρη ματιά στον Schiller ή στον Hölderlin—, έτσι και ο Marx αντιπαράθετε στον αλλοτριωμένο και θλιβερό κόσμο της αστικής εποχής τη σφριγηλότητα ενός ανεπανάληπτου προτύπου¹¹, το δυναμισμό ενός Προμηθέα, και περιμένει μέσα από την αντιπαράθεση αυτή να γεννηθεί το ολότελο καινούριο: «Όπως μας διηγούνται, ότι ο Δευκαλίων δημιούργησε τους ανθρώπους ρίχνοντας πίσω τους πέτρες, έτσι και η φιλοσοφία ρίχνει πίσω της τα μάτια της (τα οστά της μάνας της είναι λαμπερά μάτια), όταν η καρδιά της έχει γίνει αρκετά δυνατή για να πλάσει τον κόσμο· σαν Προμηθέας που έκλεψε τη φωτιά από τον ουρανό κι άρχισε να χτίζει σπίτια και να στήνει οικισμούς πάνω στη γη, έτσι και η φιλοσοφία, έχοντας πλατύνει τόσο που να 'ναι ο κόσμος ο ίδιος, στρέφεται ενάντια στο φαινόμενο κόσμο»¹².

Μέσα από την ανήλεη μάχη φιλοσοφικής αλήθειας και εμπειρικής φαινομενικότητας, που είναι παραδόξως η ίδια η μάχη των Θεών και των ανθρώπων, θα αναδειχτεί, όχι απαραίτητα ως νικητής αλλά τουλάχιστον ως ήρωας, η ανθρώπινη αυτοσυνειδησία. Αν η πάλη επικεντρώνεται ανάμεσα στο μοναχικό φιλόσοφο, από τη μια, και τον άθλιο κόσμο, απ' την άλλη, αν με τα λόγια του Marx «η αντικειμενική γενικότητα αντιστρέφεται σε υποκειμενικές μορφές της ατομικής συνείδησης μέσα στις οποίες παραμένει ζωντανή»¹³, τότε ο αγώνας της φιλοσοφίας είναι ο προμηθεϊκός αγώνας για την ανάδυση του υποκειμένου, ενός υποκειμένου που, αποδεδειγμένο από τη θεϊκή επιτήρηση και τιμωρία, θα ορθωθεί σε απόλυτο κριτή και διαχειριστή του είναι και του πράττειν του και θα ευδαιμονήσει μέσα στην ελεύθερη ζωή του πνεύματος. Ο ιδεαλισμός του νεαρού Marx που κορυφώνεται στο ανάθεμα του υπαρκτού και την τιτάνια παιδαγωγική της ελευθερίας δεν είναι όμως χωρίς τίμημα. Αν ύψιστη θεότητα είναι η ανθρώπινη αυτοσυνειδησία¹⁴, αν αυτή η άπειρη διανοητική και ηθική ελευθερία αρκεί από μόνη της για να δημιουργήσει εξαρχής τον κόσμο, τότε είναι μοιραίο ότι μέσα σε τούτη την απίστευτη έπαρση του πνεύματος κάθε ιδέα φυσικότητας —δηλαδή ανεξάρτητης από την ανθρώπινη δημιουργία πραγματικότητας— θα εξοριστεί ως επικίνδυνη ή, στην καλύτερη περίπτωση, ως υποδεέστερη του αυτόνομου πνεύματος. Η άτεγκτη κυριαρχία επί της φύσης είναι από τα *sine qua non* του προμηθεϊκού πνεύματος.

Διαβάζω από τον *Προμηθέα Δεσμώτη* του Αισχύλου σε μετάφραση Γ. Θέμελη:

«Τά πάθη μόνο ἀκούστε τῶν θνητῶν/, Πού ἐνῶ πρὶν ἦταν ὅπως τὰ νήπια,/Τούς ἔκαμα
νᾶχουνε νοῦ καὶ σκέψη./Καὶ δὲν τό λέω ἀπό παρᾶπονο πρὸς τούς ἀνθρώπους,/Μά μόνο τήν
προαίρεσή μου νά σᾶς δείξω./Πρῶτα λοιπόν ἔβλεπαν καὶ μάτια ἔβλεπαν,/"Ακούγαν καὶ δὲν
ἄκουγαν, ὅμοια μέ μορφές/"Ονειρῶν τό μικρό βίον περνοῦσαν./"Αστοχα ὅλα τὰ μπέρδευαν, δὲν
ἤξεραν/Προσῆλια σπίτια πλινθόχτιστα ἢ νά δουλεύουν/Τό ξύλον, μά, σέ σπήλαια ζοῦσαν σκο-
τεινά/Σάν τὰ μυρμηγκία τ' ἄχαμνά καταχωμένοι./Κανέναν βέβαια δὲν εἶχαν τοῦ χειμῶνα/Σημεῖο
ἢ τῆς ἀνθοφόρας ἀνοιξῆς/Οὔτε τοῦ καρπεροῦ καλοκαιριοῦ,/Μά δίχως κρίση πορεύονταν, ὡς
ὄτου ἐγώ/Τίς ἀξεδιάλυτες ἀνατολές καὶ δύσεις/Τῶν ἄστρον τούς ἔδειξα καὶ τῆ σοφία/Τῶν

ἀριθμῶν καί τίς συνθέσεις τῶν γραμμάτων,/Μνήμη τῶν πάντων καί μητέρα τῶν μουσῶν/Καί πρῶτος τά ζῶα στούς ζυγούς τοὺς ἔξεμα/Κάτω ἀπὸ ζευγλες καί σάγματα, τοὺς μόχθους/Τοὺς πιό μεγάλους τῶν θνητῶν γιά νά σηκώνουν./Τοὺς ἔδεσα σέ ἄρμα τ' ἄλογα χαλινωμένα,/Τό χάρμα τῆς ὑπερπλουτῆς χλιδῆς./Καί τὰ θαλασσοπλάνητα τῶν ναυτικῶν ὀχήματα/Μέ τά παλιά φτερά κανεῖς ἄλλος δέ βρῆκε./Τέτοιες γιά τοὺς θρηνοὺς βρίσκοντας τέχνες/Κανένα ἐγώ δέν ἔχω τέχνασμα γιά μένα/Ἀπ' τό μαρτύριό μου τοῦτο νά γλυτώσω...

...Μά θά θαυμάσεις πιό πολύ ἀκούγοντας τ' ἄλλα,/Τί μηχανές τοὺς εὔρηκα καί τέχνες: Ἡ πιό μεγάλη: ἂν ἔπεφτε κανεῖς σ' ἀρρώστια/Δέν ἦταν ἀντίδοτο νά πάρη τίποτα ἢ νά πιῇ/Ἡ γιά ἐπάλειψη, μόνο μαραίνονται/Ἀπὸ φαρμάκων στέρηση, ὡς ὅτου ἐγώ/Νά συγκερνοῦν τοὺς ἔδειξα ἦπια βότανα/Νά καταπολεμοῦν τήν κάθε ἀρρώστια./Τοὺς πολλοὺς ἔπειτα χάρισα τρόπους τῆς μαντικῆς/Καί πρῶτος ἔκρινα τά ὄνειρα ποιά δεδιάλυνον/Στον ζύπνο, καί τ' ἀκούσματα τοὺς ἔμαθα/Τά σκοτεινά καί τὰ συναπαντήματα τῶν δρόμων/Καί τῶν γαμψώνυχων πουλιῶν τήν πτήση καθαρὰ/Ἐξώρισα, ποιά δεξιά κι εὐόωνα καί ποιά δυσοίωνα σημεῖα, ποιές συνήθειες/Ἐχουε ἢ ἔχθρες τά κάθε λογῆς καί τί/Ἀγάπες καί συνταιριασμούς: Καί πῶς/Εἶναι καί πιάνονται τά σπλάχνα, τί χροιά/Νάχουε πρέπει γιά ν' ἀρέσουν στοὺς θεούς,/Καί τήν πολυμορφία τῆς χολῆς καί τοῦ λοβοῦ/Καί σκεπαστά μεριά κι' ὄσφύ μέ λίπος/Καίγοντας ἔδειξα δρόμο τέχνης δύσκολης/Στοὺς ἀνθρώπους, τά πρὶν τυφλά σημεῖα/Μάτια λαμπρά στή φλόγα ἀνοίγοντας./Ἔτσι γι' αὐτὰ κι ἀκόμη ὅσα στη γῆ/Κρυμμένα κι ἀτίμητα γιά τοὺς ἀνθρώπους,/Χαλκὸ καί σίδηρο, χρυσὸ κι ἀσήμι, ποιός/Μπορεῖ νά πῆ πῶς τᾶβρε πρὶν ἀπὸ μένα;/Ἐκτός ἂν κάποιος θέλει μάτια νά φλυαρῇ/Καί μ' ἓνα λόγο μάθε το: οἱ θνητοί/Στόν Προμηθέα χρωστοῦν ὅλες τίς τέχνες»¹⁵.

Το απόσπασμα είναι σαφέστερο ἀπὸ οποιαδήποτε ἀνάλυση, ωστόσο θα πρέπει οπωσδήποτε νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ προμηθεϊσμός του Marx, ἡ φιλοσοφία τῆς αὐτοσυνειδήσεως καὶ ἡ ἀναμόχλευση τῆς μετααριστοτελικῆς φιλοσοφίας εἶναι ὅλα τοὺς βαθιὰ ριζωμένα στο γενικότερο ἰδεαλιστικὸ πυρῆνα τῆς σκέψεως του Marx καὶ ὅτι σ' αὐτὸν ἀκριβῶς τον πυρῆνα βρῖσκεται ἡδη ἡ ἰδέα τῆς ἀλλαγῆς τῆς φύσεως ὡς φύσεως καὶ ὡς ὑψιστῆς ἀποστολῆς του ἀνθρώπου.

Τεράστια εἶναι βέβαια ἡ ἀπόσταση πού χωρίζει τὸ πρῶμο κείμενο τῆς διατριβῆς ἀπὸ τὸν Marx τῆς ωριμότητος, ὅσο τεράστια εἶναι καὶ ἡ ἀπόσταση ἀνάμεσα στὴ φιλοσοφικὴ παιδαγωγικὴ, τὴ φιχτεϊκὴ αὐτὴ ἔξαρση τοῦ πάθους, καὶ τὴν υλιστικὴ διαπίστωση πὼς «ὁ παιδαγωγὸς ἔχει καὶ αὐτὸς ἀνάγκη νὰ παιδαγωγηθεῖ»¹⁶. Με μιὰ ἐννοια οἱ *Θέσεις γιὰ τὸν Feuerbach* καὶ ἡ *Γερμανικὴ Ἰδεολογία* ἀποτελοῦν τὸν ἀντίποδα τῆς νεο-εγγελιανῆς φάσεως τοῦ Marx. τὸ «πνεῦμα» πια «τὸ βαραίνει ἡ κατάρα ὅτι εἶναι “φορτωμένο” με ὕλη»¹⁷. «Φυσικά», γράφουν ὁ Marx καὶ ὁ Engels, «δε θα κάνουμε τὸν κόπο νὰ ἐξηγήσουμε στοὺς σοφούς φιλοσόφους μας ὅτι ἡ “ἀπελευθέρωση” τοῦ ἀνθρώπου” δὲν προχωρεῖ οὔτε βῆμα, ὅταν ἀνάγουμε τὴ φιλοσοφία, τὴ θεολογία, τὴν οὐσία καὶ ὅλο τὸ ἀχρηστο υλικὸ σὲ “αὐτοσυνειδήση” καὶ ὅταν ἐλευθερώνουμε τὸν ἀνθρώπο ἀπὸ τὴν κυριαρχία αὐτῶν τῶν φράσεων, πού ποτέ δὲν τὸν κρατοῦσαν ὑπόδουλο»¹⁸.

Καί, ωστόσο, στο μέτερο πού ὁ ὀριμος Marx ἀντιλαμβάνεται τὸν ἀνθρώπο πρῶτιστα ὡς παραγωγὸ, κάτι πού ἡδη ἔχει ἀρχίσει νὰ κάνει ἀπὸ τὰ *Οικονομικά καὶ Φιλοσοφικά Χειρόγραφα*, τὴν ἐργασία ὡς πραγμάτωση τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὴ φύση ὡς «ἀντικείμενο καὶ ἐργαλείο»¹⁹ τῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητος, στο μέτρο αὐτὸ παραμένει πιστός στο προμηθεϊκὸ πρόταγμα τῶν νεανικῶν τοῦ χρόνων. Ἐδῶ καὶ πολλὰ χρόνια, μεγάλο μέρος τῆς φιλολογίας γύρω ἀπὸ τὸν Marx κινήθηκε με γνώμονα τὴν ὑπαρξὴ ἐνός πηγαιῖο ἀνθρωπισμοῦ στα νεανικά του ἐργα, τὸν ὁποῖο μάλιστα καὶ ἀντιπαρέθεσε στὶς ὕστερες ἐκδηλώσεις του

μαρξικού πνεύματος. Το ανθρωπιστικό αυτό στοιχείο δε θέλω να το αμφισβητήσω. Θέλω όμως να τονίσω ότι πρόκειται για έναν ανθρωπισμό στη βάση προμηθεϊκό, που συνδυάζει την εξύμνηση του υποκειμένου με τη λατρεία της δύναμης, την ανάδυση ενός θεληματικού κι ελεύθερου εγώ με την κατάφαση του λόγου της κυριαρχίας.

Συγχωρήστε μου εδώ μια μικρή παρέμβαση στην προσωπική ζωή του Marx ή μάλλον σε μια προσωπική έκφραση της αντίληψής του. Όπως είναι γνωστό, όταν οι κόρες του του ζήτησαν ένα συνοπτικό ορισμό της στάσης τους προς τη ζωή, έδωσε μια κωδικοποιημένη έκφραση του προμηθεϊσμού του: «*Ευτυχία για τον Marx ήταν ο αγώνας και δυστυχία η υποταγή*» και «ανάμεσα στις αρετές των ανθρώπων εκτιμούσε την *απλότητα*, στους άνδρες τη *δύναμη* και στις γυναίκες την *αδυναμία*»²⁰. Ακόμα κι αν παρακάμψουμε τον ιδεολογικό κομπορμιισμό μιας τέτοιας διάκρισης, παραμένει στενότητα η σύνδεση του προμηθεϊκού συγκρουσιακού ιδανικού με το στοιχείο της ρώμης και ακόμη πιο πολύ της σύλληψης της απελευθερωτικής εξεγερσιακής ψυχοσύνθεσης με το αιώνιο ανδρικό μοτίβο της σκληρότητας. Διαβάζω και πάλι απ' τον Αισχύλο:

«Μάταια μ' ἐνοχλείς, σά νά μιλάς σέ κύμα./Μή σοῦ περνᾷ ἀπ' τό νοῦ σου πῶς θά φοβηθῶ/τοῦ Δία τή γνώμη ἐγώ ποτέ κι ὄχι σάν ἄντρας/Στόν πολυμίσητό μου ἔχθρο μέ γυναίκες/Ἰκεσίες, γιά νά μέ λύση, θά προσπέσω,/Ἄπ' τά δεσμά μου· ὅλων διόλου κάθε ἄλλο»²¹.

Πόσο μπορούμε άραγε να θεωρήσουμε απλό σχήμα λόγου τον ενθουσιασμό του Engels με τους πρώτους επαναστάτες προλετάριους που συνάντησε —«τρεις αληθινοί άντρες»— και τη σύνδεση της απόφασής του για προσχώρηση στο σοσιαλισμό με την «επιθυμία του να γίνει άντρας»²¹;

Εδώ, δε μας ενδιαφέρει τόσο η προσωπική αντίληψη του Engels ή του Marx, όσο το πώς η προμηθεϊκή ανδροκρατία —που άλλωστε περιλαμβάνεται και στον περίφημο μύθο της Πανδώρας— υπεισέρχεται μέσα στην αντικειμενικότητα της θεωρίας του. Αν ο Marx ξεκίνησε τη θεωρητική καριέρα του με την εξύμνηση του παιδαγωγικού-λυτρωτικού ρόλου του πνεύματος για να καταλήξει στην επαναστατική δυναμική της ύλης, αν το μοναχικό φιλόσοφο αντικατέστησε ο χειροδύναμος εργάτης μέσα στο μαζικό κίνημα, τότε η πορεία της μαρξικής σκέψης εμφανίζεται όχι πια ως μεστή από ασυγκάλυπτα ρήγματα, από δραματικές τομές, αλλά στιγματισμένη από μια βαθιά ενότητα, φορέας της οποίας γίνεται η μορφή του Προμηθέα. Σ' αντίθεση με τη δημοφιλή αντίληψη που αναζητά τη θεραπεία από την τεχνοκρατική εκδοχή του μαρξισμού, τη λύτρωση της μαρξικής αλήθειας από τον κατεξουτελισμό που υπέστη με την παταγώδη αποτυχία του σοβιετικού εγχειρήματος, στην επανασύνδεση του Marx με τις εγγειανές καταβολές της σκέψης του, θέλω να υποστηρίξω ότι οι μετέπειτα δυσάρεστες εκδηλώσεις του μαρξικού πνεύματος, η υποβάθμιση του μαρξικού απελευθερωτικού προτάγματος σε κατάφαση της εργοστασιακής πειθαρχίας είναι σε πολύ μεγάλο βαθμό προσδιορισμένες από την ίδια αυτή ιδεαλιστική ρίζα την οποία κανείς επικαλείται για βοήθεια, από την εξύψωση του τεχνικού και κυριαρχικού υποκειμένου, του τιτανικού στοιχείου, σε καθολικό πρότυπο. Ως κατεξοχήν ανδρική φιλοσοφία —ο Marx κάνει λόγο για αρρενωπή ιδεαλιστική ματιά²²— ο ιδεαλισμός έχει διακηρύξει ήδη πριν από τον Marx την ίδια αρχή: «Απόλυτη ελευθερία όλων των πνευμάτων, τα οποία φέρουν μέσα τους το διανοητικό κόσμο και που δεν πρέπει να γυρεύουν έξω από τον εαυτό τους ούτε το

θεό ούτε την αθανασία»²³. Η έξαρση αυτή του Hegel, γραμμένη στο αποκορύφωμα της ρομαντικής του περιόδου, της φιλίας του με το Hölderlin και του νεανικού αντικρατισμού του, όχι μόνο δεν αντιφάσκει στη φιλοσοφία της εργασίας, αλλά την προοικονομεί. Με κάποια έννοια ο Hegel και ο Marx μοιράζονται μια κοινή πορεία προς την ωριμότητα.

Ο Προμηθέας διαμεσολαβεί ποιητική εξέγερση και πεζή εργασία. Στρέφεται με θάρρος ενάντια σ' όλους τους θεούς και πλάθει τους ανθρώπους κατ' εικόνα του —μεταδίδοντας το χάρισμα της πρόβλεψης, της μέριμνας εν ολίγοις για το μέλλον. Και οι δύο ετυμολογικές καταβολές του ονόματός του —τόσο το σανσκριτικό *prāmantha*, που υποδηλώνει το ξύλο δια της τριβής του οποίου παράγεται η φωτιά²⁴, όσο και το ελληνικό Προμηθεύς, εκείνος που γνωρίζει από πριν— οδηγούν κατευθείαν στην τεχνική και την εργασία ως μέγιστη αρετή. Ο άνθρωπος αυτοπειθαρχείται και παράγει, γιατί ξεπερνά το ζωώδες ένστικτο της άμεσης ικανοποίησης και προβλέπει τις ανάγκες του.

Η εργασία ως απελευθέρωση θα γίνει η οριακή εκδήλωση του μαρξικού προμηθεϊσμού. Οριακή, γιατί επεκτείνει την κυριαρχία επί της φύσης στην ιδέα της επαναφοράς της ανθρώπινης ιστορίας στον ίδιο τον άνθρωπο και συμψηφίζει τη διαλεκτική της κοινωνίας και τη διαλεκτική της φύσης σε ένα όλο, όπου ο τεχνικός έλεγχος της φύσης και η επανοικειοποίηση της ιστορίας γίνονται μεταξύ τους έννοιες αλληλοεξαρτημένες. Η παρομοίωση της απελευθερωτικής διαδικασίας με φυσικομαθηματικό προτύπος —το απαύγασμα του μαρξικού υλισμού κατά την αντίληψη του Engels— είναι στην πραγματικότητα γερά θεμελιωμένη στην πιο αυθεντικά εγγεληνική και ως εκ τούτου και ιδεαλιστική αντίληψη της διαλεκτικής.

Δεν είναι δυνατό στα πλαίσια αυτής της σύντομης παρέμβασης να επεκταθώ άλλο στο μείζον οπωσδήποτε αυτό ζήτημα. Αντ' αυτού θα επιχειρήσω να συνοψίσω όσο γίνεται σαφέστερα το επιχειρημά μου — Η προμηθεϊκή εικόνα της απελευθέρωσης στον Marx διαπερνά ολόκληρο το έργο του. Όταν θα αρνηθεί την παιδαγωγικο-λυτρωτική αποστολή της φιλοσοφίας, το πρότυπο του Προμηθέα δε θα χαθεί· θα μεταμορφωθεί σε επαναστατική δυναμική του προλεταριάτου, σε κυριαρχία επί της φύσεως και της ιστορίας, σε απεριόριστη πίστη στην επιστήμη και την πρόοδο.

Ο μύθος του προμηθέα θα γίνει ο μύθος της απομυθοποίησης και εδώ ακριβώς βρίσκεται και το όριο του. «Ο Διαφωτισμός, και πάλι ο Διαφωτισμός και πάντα ο Διαφωτισμός»²⁵. Αυτός ήταν ο Προμηθέας που έφερε το ουράνιο φως στη γη», γράφει ο φίλος του Marx, Köppen. Το αίνιγμα του μαρξικού προμηθεϊσμού, του μαρξικού ρομαντισμού, δε λύνεται με την παραπομπή του στη νεανική τόλμη και απερισκεψία.

Το σφρίγος της νεότητας του κλασικού ιδεώδους είναι συνυφασμένο με τη διαφωτιστική πίστη στην πρόοδο, τη νομοτελειακή πίστη στην ευτυχή έκβαση της ιστορίας. Η διαφωτιστική αισιοδοξία είναι το έρεισμα της κριτικής του Marx και η αναίρεση του κριτικού της χαρακτήρα είναι η τιμωρία της.

Ο 20ός αιώνας ήταν ο αιώνας της καταστροφής της απελευθέρωσης. «Ευτυχής», λέει ο Marx, «είναι η εποχή» που ακολουθεί την καταστροφή και που τη «συννοδεύουν τιτανομαχίες»²⁶. Για να σωθεί όμως η μαρξική σκέψη από τη μοιραία διαλεκτική του διαφωτισμού, μες στην οποία το αυτόνομο υποκείμενο πληρώνει το τίμημα της έγερσής του με την τυποποίησή του, θα πρέπει η τιτανομαχία να στραφεί εναντίον του ενδοξότερου των τιτάνων.

Το να λυτρώσουμε την απελευθερωτική διάσταση της μαρξικής φιλοσοφίας, που ξεχω-

ρίζει τόσο φανερά μέσα στο σύνολο της παγκόσμιας σκέψης, σημαίνει να απελευθερώσουμε τον ίδιο το μαρξισμό από τα ιδεαλιστικά του κατάλοιπα, ακόμα κι αν χρειαστεί να κάνουμε όπως «ο Θεμιστοκλής...», που «όταν την Αθήνα την απειλούσε η ερήμωση, παρακίνησε τους Αθηναίους να την εγκαταλείψουν ολότελα και να ιδρύσουν μια καινούρια Αθήνα στη Θάλασσα, σ' ένα άλλο στοιχείο»²⁷.

Ας είναι το νέο αυτό στοιχείο, όχι η προμηθεϊκή έπαρση του αισιόδοξου υποκειμένου, αλλά η μελαγχολία.

Υποσημειώσεις

1. Karl Marx, *Διαφορά της Δημοκρατίας και Επικουρείας Φυσικής Φιλοσοφίας*, Γνώση, Αθήνα 1983, σσ. 236-237.
2. *ό.π.*, σ. 61.
3. Karl Marx, *Βασικές Γραμμές της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας*, τόμ. Α', Στοχαστής, Αθήνα 1989, σ. 54.
4. Karl Marx, *Διαφορά της Δημοκρατίας και Επικουρείας Φυσικής Φιλοσοφίας*, σ. 61.
5. Karl Marx, «Συμβολή στην Κριτική της Χεργελιανής Φιλοσοφίας του Δικαίου. Εισαγωγή», στο Karl Marx, *Το Εβραϊκό Ζήτημα*, Οδυσσέας, Αθήνα χ.χ., σ. 117.
6. *ό.π.*, σ. 118.
7. Βλ. Αισχύλου, *Προμηθέας Δεσμώτης*, 123.
8. Karl Marx, *Διαφορά της Δημοκρατίας και Επικουρείας Φυσικής φιλοσοφίας*, σ. 228.
9. Βλ. Karl Marx, *ό.π.*, σ. 61.
10. Karl Marx, *ό.π.*, σ. 227.
11. Η συζήτηση για την κλασική τέχνη στα *Grundrisse* είναι κατά τη γνώμη μου πολύ σημαντική για το παρόν ζήτημα.
12. Karl Marx, *ό.π.*, σ. 236.
13. Karl Marx, *ό.π.*, σ. 236.
14. Βλ. Karl Marx, *ό.π.*, σ. 61.
15. Βλ. Αισχύλου, *Προμηθέας Δεσμώτης*, 442-506 (μετ. Γ. Θέμελη).
16. Karl Marx, «Θέσεις για τον Φώνεμπαχ», ΙΙΙ, στο Καρλ Μαξ - Φρ. Ένγκελς, *Η Γερμανική Ιδεολογία*, τόμ. Α', Gutenberg, Αθήνα 1989, σ. 46.
17. Καρλ Μαξ - Φρ. Ένγκελς, *ό.π.*, σ. 75.
18. *ό.π.*, σ. 69.
19. Karl Marx, «Ökonomisch-Philosophische Manuskripte (1844)», στο Marx-Engels, *Werke*, Bd. 40, Dietz, Berlin, σ. 516.
20. Βλ. Δημήτρης Τσιμπουκίδης, *Οι Κλασικοί του Μαρξισμού για την Αρχαία Ελλάδα*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1996, σ. 26.
21. Βλ. Αισχύλου, *Προμηθέας Δεσμώτης*, 1001-1006 (μετ. Γ. Θέμελη).
22. Βλ. την αμέριση του Marx στο Karl Marx, *Διαφορά της Δημοκρατίας και Επικουρείας Φυσικής Φιλοσοφίας*, σ. 58.
23. G.W.F. Hegel, «[Das älteste Systemprogramm des deutschen Idealismus]», στο G.W.F. Hegel, *Werke*, Bd. 1., Suhrkamp, Frankfurt am Main 1986, σ. 235.
24. Βλ. Ησίοδος, *Έργα και Ημέραι*, κ.λπ. (εισαγωγή-μετάφραση-σχόλια: Παναγής Λεκατσάς), Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 1941, σ. 8, υπ. 22.
25. Βλ. την εισαγωγή του Π. Κονδύλη στο Karl Marx, *ό.π.*, 29, υπ.28.
26. Karl Marx, *ό.π.*, σ. 237.
27. Karl Marx, *ό.π.*, σ. 237.